

O'QUV LUG'ATLARI TUSHUNCHASI, ULARNING TAVSIFI VA TASNIFI

Xolmuradova Jamila Irmetovna

Toshkent amaliy fanlar universiteti

***Annotatsiya:** Maqolada lug'at tushunchasi, lug'atlar, o'quv lug'ati, uning turlari, tavsifi va tasnifi haqidagi fikr- mulohazalar bayon qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** Leksikografiya, lug'at, o'quv lug'ati, izohli, tavsif, tasnif, psixologik, sotsiologik, lingvistik, semiotik, zamonaviy, leksik-grammatik.*

***Аннотация:** В статье изложены отзывы о понятии словарь, словари, учебный словарь, его виды, описание и классификация.*

***Ключевые слова:** лексикография, словарь, учебный словарь, пояснительная, описательная, классификационная, психологическая, социологическая, лингвистическая, семиотическая, современная, лексико-грамматическая.*

***Annotation:** The article describes the concept of vocabulary, dictionaries, educational vocabulary, its types, description and classification.*

***Key words:** Lexicography, vocabulary, educational dictionary, description, classification, psychological, sociological, linguistic, semiotic, modern, lexical-grammatical.*

Lug'at – bu ma'lum bir til so'zlarining muayyan bir maqsad, mavzu ostida jamlangan yig'indisi bo'lib, so'zlarni to'g'ri yozishda, ma'nosini, etimologiyasini aniqlashda, tarkibini tahlil qilishda, jumla tuzishda, biror tushuncha haqida qo'shimcha ma'lumot olishda lug'atlar yordamga keladi. Lug'atlar o'quvchining

fikrlash qobiliyatini kengaytiradi, fanning turli sohalari, texnika, san'at, adabiyot, nutq madaniyatini egallashda, milliy madaniyatni o'zlashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Taniqli fransuz yozuvchisi A. Frans lug'atlar haqida to'xtala turib «...lug'at – alfavit tartibida joylashtirilgan xazina. Agar yaxshiroq o'ylab ko'radigan bo'lsak, lug'at – bu kitoblarning kitobi. U boshqa barcha kitoblarga yo'l ochadi...» degan edi.

Lug'atlar sivilizatsiya yo'ldoshi, milliy til xazinasi hamdir. «Har qanday so'z, - yozgan edi XIX asr tilshunosi, akademik I. I. Sreznevskiy, - xalq o'tmishidan darak beradi. So'zda o'zgarish bo'lgan bo'lsa hayotda ham o'zgarish bo'lgan bo'ladi, jamiyatdagi o'zgarish so'zda aks etadi». O'zbek xalqining betakror durdonasi «Devonu lug'otit turk»ning tarix, til, adabiyot, jug'rofiya, tibbiyot, madaniyat, san'at va boshqa o'nlab tarmoqlar haqidagi qimmatli ma'lumotnoma ekanligi buning yaqqol dalilidir.

Lug'atchilikning tadrijiy taraqqiyoti deyganda, ko'p o'rinlarda tarjima lug'atlari – lingvistik lug'atlar – qomusiy lug'atlar – ta'limiy o'quv lug'atlari – elektron lug'atlar ketma-ketligi keltiriladi. Aslida, jahon tilshunosligida lug'atchilik tarixi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar lug'atlarning ilk ko'rinishlari ta'limiy maqsadlarda yaratilgan degan xulosaga olib kelmoqda.¹

Lug'atlar ilmiy lingvistik adabiyotlar ichida tillararo munosabatni ta'minlash, tilning grammatik qurilishini tadqiq qilish, til me'yorlarini belgilash, jamiyat a'zolarining milliy tafakkuri, nutq boyligini o'stirish, ijtimoiy-siyosiy ongini shakllantirish, shuningdek, ta'lim samaradorligini oshirishdagi bebaho xizmati bilan alohida ajralib turadi.

Xususan, ikki tilli lug'atlar, "O'zbekcha-ruscha lug'at" ustida olib borilgan ishlar izohli lug'atni yaratish uchun tayyorgarlik bo'ldi, unga zamin hozirladi. Bu ishlar davomida o'zbek tilining izohli lug'ati va o'zbekcha-ruscha lugatlarning tuzilishi uchun umumiy bo'lgan ko'pgina masalalar, jumladan, lug'atda bosh so'zlarning shakli, so'z tanlash prinsiplari, so'zlarning ma'noviy, uslubiy va

¹П. Н.Денисов. Об универсальной структуре словарной статьи. – В.кн.: Актуальные проблемы учебной лексикографии. Сост. В.А.Редкин. М., «Русский язык», 1997., 320 с. - С-208.

grammatik tavsiflari, leksikografik belgilar tizimi va boshqa masalalar amaliy ravishda hal etildi. 60 ming soʻz va soʻz birikmasini qamrab olgan 2 jildli "Oʻzbek tilining izohli lugʻati" (M., 1981), 2 jildli "Ruscha-oʻzbekcha lugʻat" (Toshkent, 1993—94) hamda 1 jildli "Oʻzbekcha-ruscha lugʻat" (Toshkent, 1998)larning nashr etilishi oʻzbek lugʻatchiligi tarixida yangi bosqichni boshlab berdi.

Amaliy leksikografiya sohasida erishilgan muayyan muvaffaqiyatlar bilan bir qatorda lugʻatchilikning nazariy muammolariga — lugʻatshunoslikka ham eʼtibor qaratildi va izohli hamda ikki tilli lugʻatlarning maʼlum leksikografik masalalarini hal etishda orttirilgan boy tajribani, shuningdek, bu sohadagi mavjud kamchiliklarni yoritishga bagʻishlangan bir qator ilmiy ishlar ham amalga oshirildi. Bunday izlanishlarning natija va xulosalari tuzilajak lugʻatlarning sifatini yaxshilashga yordam berishi shubhasiz.

Bu oʻrinda shuni taʼkidlash kerakki, oʻzbek tilining turli tarixiy davrlariga, turli funksional uslublariga oid bitmas-tuganmas soʻz boyligini toʻla-toʻkis qamrab olish uchun maʼlum xronologik chegaralarga ega boʻlgan, aniq maqsadga moʻljallangan lugʻatlar tuzish taqozo etiladi. Masalan, Alisher Navoiy va boshqa mumtoz shoirlarning asarlarini oʻqish uchun maxsus lugʻat zarur, chunki eski oʻzbek tili hozirgi oʻzbek adabiy tilidan lugʻat tarkibi jihatidan ham, grammatik qurilishi jihatidan ham sezilarli farq qiladi. Bunday lugʻatlar tuzilgan va nashr etilgan ham. Masalan, P. Shamsiyev va S. Ibrohimovlarning "Navoiy asarlari lugʻati" (Toshkent, 2002). Bu lugʻat birinchi marta 1953- yilda "Oʻzbek klassik adabiyoti asarlarini oʻqish uchun qisqacha lugʻat" nomi bilan nashr etilgan edi. 1983-85-yillarda esa prof. E. I. Fozilov rahbarligida shoir asarlari tilining toʻrt jildli ancha mukammal lugʻati nashr etildi.

Oʻzbek tili leksikasi, hatto XX asrning oʻzini olib qaraganda ham, tarkib jihatidan bir xil emas. Unda ayrim mualliflar tomonidan ishlatilgan, lekin hali oʻzbek adabiy tiliga kirib ulgurmagan, shuningdek, shevalarga oid soʻzlar ham anchagina. Bundan tashqari, Oʻzbekistonda qadimdan rivojlangan kasb-hunarlariga oid, faqat hunarmandlar oʻrtasida ishlatiladigan leksika yoki XX asrda oʻzbek tilida paydo

bo'lgan son-sanoqsiz ilmiy-texnikaviy terminlar borki, bularning hammasini bitta lug'atga sig'dirib bo'lmaydi. Ayni shu sababli kasb-hunar, sheva lug'atlari, terminologik lug'atlar tuzish tajribasi ham mavjud. Bu jihatdan S. Ibrohimovning uch qismli "Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi" lug'ati (Toshkent, 2010—13), O. Usmon va R. Doniyorovlarning "Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati" (Toshkent, 1965; 3-nashri — 2012), akademik Sh. Shoabdurahmonov tahriri ostida nashr etilgan "O'zbek xalq shevalari lug'ati" (Toshkent, 2012), Olim Usmon rahbarligida tuzilib nashr etilgan "Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug'ati" (Toshkent, 2014) va boshqa o'nlab lug'atlar e'tiborga loyiq.

O'quv lug'atchiligi tarixini o'rganish harakatlari Yevropa tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham umumiy lug'atchilik masalalarini o'rganishdan ikki-uch asr keyin boshlangan. Ko'rinib turibdiki, lug'atchilik tarixi umumiy holatda o'rganilgan. Aslida, mantiqan yondashadigan bo'lsak, kichik hajmli dastlabki ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha tarjima lug'atlari, shuningdek, mumtoz shoirlar ijodini o'rganish uchun xizmat qiladigan lug'atlar o'zbek o'quv lug'atlarining dastlabki namunalari edi.

O'quv lug'atlarining tavsifi va tasnifi haqida to'xtaladigan bo'lsak, har qanday lug'at biror mavzudagi tizimlashtirilgan ma'lumotlar jamlangan didaktik asardir. O'quvchilar uchun maxsus lug'atlar yaratish fikri umumiy lug'atlar bilan ishlash, ularni yaratish jarayonida paydo bo'lgan. «O'quv lug'ati» termini birinchi marta rus tilshunosligida Y. D. Polivanovning «Qisqacha ruscha - o'zbekcha lug'at»ga yozgan kirish so'zida ishlatiladi. Muallif lug'atni tavsiflar ekan «...o'z hajmiga ko'ra lug'at ma'lumotnoma lug'atlar sirasiga kirmaydi, u ko'proq o'quv lug'ati tizimiga tegishlidir...» – deydi.

O'quvchilarning ijodiy tafakkuri, mustaqil fikrlash darajasi, ijodiy fikr mahsulini og'zaki va yozma shakllarda ravon bayon etishga olib keladigan qimmatli va boy so'z zahirasini vujudga keltiradigan kichik hajmli lug'atlarga **o'quv lug'atlari** deyiladi.

O'quv lug'atlari o'quv jarayoni bilan aloqador bo'lib, sekinlik bilan o'quv kompleksining to'laqonli a'zosiga aylanib boradi, o'quv mashg'ulotlariga, darslikka moslashtiriladi. Lug'at maqolalari sodda, aniq, tushunarli, hajman kichik, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo'ladi.

O'quv lug'atlarining asosiy tavsifiy belgilari quyidagilar:

1. Darslikka moslashtiriladi. O'quv lug'atlari o'quv jarayoni bilan aloqador bo'lib, sekinlik bilan o'quv kompleksining to'laqonli a'zosiga aylanib boradi, o'quv mashg'ulotlariga moslashadi.

2. Hajman kichik bo'ladi. Hali o'quv lug'atchiligi ommalashmagan davrlardayoq, lug'atlar xususida to'xtala turib L.V.Sherba «barcha qisqa lug'atlar foydalanuvchida oxir-oqibat bezovtalik keltirib chiqaradi. Kichik lug'atlar maxsus toifadagilar uchungina yaratilishi mumkin...», – deya o'quv lug'atlarining hajman kichik bo'lishiga ishora qilib ketgan edi. Chunki katta hajmli lug'atlar bilan ishlash maktab o'quvchilarida turli noqulayliklarni keltirib chiqaradi.

3. So'zlik sodda va tushunarli bo'ladi. Lug'at maqolalarining tuzilishi, jumalarning sodda, aniq va tushunarliliigi, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos so'zlarni, eng zarur ma'lumotlarni qamrab olishi, izohlarning so'zning eng muhim qirrasini aniqlashga qaratilganligi, maqsadga aniq yo'naltirilganligi, foydalanish uchun qulayligi bilan ham boshqa turdagi lug'atlardan farqlanadi. O'quvchi lug'atni qo'lga olgandayoq nimaga mo'ljallangani, undan qanday ma'lumotni izlash mumkinligi hamda foydalanish yo'llarini bila olishi lozim.

4. Estetik didga mos bo'ladi. Maqsadli ravishda yetarli va zaruriy bezaklar – rasmlar, qo'shimcha materiallar bilan boyitilishi, leksikografik simbolikaga kam yo'l berilganligi bilan ham xarakterlanadi.

5. Mashqlar ilova qilinadi. O'quv lug'atlarining o'quv uslubiy qurilmasi lug'atdagi ma'lumotlarga munosabat bildirishga jalb qiluvchi qo'shimcha savollar tizimi, leksikografik belgilarning sodda izohi, diqqatni tortadigan noan'anaviy usullarda tuzilgan lug'at bilan ishlash mashqlari bilan boyitilishi lozim.

6. Adabiy til me'yorlarini o'rgatadi. Lug'atlarning aksariyati adabiy til me'yorlarini belgilash vazifasini bajaradi. Lug'atning me'yoriyligi shundan iboratki, unda adabiy tilning imlo, talaffuz, so'z yasash va uni ishlatish me'yorlari tavsiya etiladi. Buning uchun so'zlar lug'atga, o'zlarining umummilliy adabiy tilga munosabati, unda tutgan o'rni va qo'llanish doirasiga ko'ra tanlab kiritiladi. Lug'atda har bir so'zning maqbul yozilish shakli, (o'zlashma so'zlarning) kelib chiqishi — etimologiyasi, zarur hollarda, talaffuzi ko'rsatiladi, ma'nosi (yoki ma'nolari) aniqlanadi va izohlanadi, so'zlarning aniqlangan ma'nolari va shu ma'nolarda to'g'ri qo'llanishi o'zbek badiiy va ilmiy adabiyotidan, matbuotdan olingan misollar — iqtiboslar bilan dalillanadi.

Lekin me'yorni payqash, me'yoriy holatlarni ajratib olish oson ish emas. Shu sababli adabiy til me'yorlarini belgilashda lug'atda ayrim kamchiliklar, munozarali, bahsli hollar bo'lishi tabiiydir. Lug'atning yuzaga kelishi, adabiy til me'yorlarini qat'iy, barqaror holga keltirish bilan birga, unda uzil-kesil hal etilmagan masalalarni aniqlash va bartaraf qila borish uchun ham yordam beradi.

Shuni ham alohida qayd etib o'tish kerakki, me'yoriy lug'at adabiy til me'yorlarini belgilashga intilar ekan, me'yorlarni abadiylashtirmaydi. Chunki til me'yorlari ham, tilning o'zi kabi, ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liq holda o'zgarib, rivojlanib turadi.

O'quv lug'ati bilan ishlash o'quvchining nafaqat mustaqil fikrlash va nutqiy savodxonligini o'stiradi, balki unda lug'atlarga bo'lgan qiziqishni orttiradi; umumiy va akademik lug'atlardan foydalanish ko'nikmasini shakllantiradi.

Lug'at o'quvchining har doim yonida bo'la oladigan beminnat yordamchisi, so'z zahirasi boyitadigan manba, to'g'ri yozish, to'g'ri talaffuz, so'z tanlash imkonini beradigan bebaho xazinasidir. Lug'at beradigan yordamni o'quvchi o'qituvchisidan, ota-onasidan va boshqa kishilardan so'rab bilib olishi ham mumkin. Lekin ularning hech biri bolaning lug'atlarchalik ma'lumotlarga boy doimiy va beminnat hamrohi bo'la olmaydi.

O‘z davrida o‘quv lug‘atchiligi masalalari ustida uzoq izlanishlar olib borgan V. G. Gak lug‘atchilik tarixini o‘rganib chiqish asosida leksikografiyaning bugungi kundagi asosiy tarmoqlarini ajratib beradi. «...bundan buyon, - deydi Gak, - leksikografiya to‘rt yo‘nalishda ish olib boradi:

1. Tavsifiy leksikografiya – tildagi barcha so‘zlarni – eskirgan, yangi kirib kelgan, hatto nihoyatda kam qo‘llaniladigan so‘zlarni ham qamrab olib jamlash, qayd etish bilan shug‘ullanadi;

2. Me‘yoriy leksikografiya – yozuv, talaffuz meyorlarini aks ettiradi, so‘zlarning qo‘llanish doirasi, ma‘nosini aniqlashtiradi.

3. Lingvistik leksikografiya – har bir tilning etimologik, tarixiy, qiyosiy lug‘atlarini yaratadi.

4. O‘quv va amaliy leksikografiya – maktab uchun bir tilli, ikki tilli lug‘atlar, ma‘lumotnomalar, so‘zlashgichlar tuzish bilan shug‘ullanadi»².

Nazariy leksikografiya o‘quv lug‘atlarini yaratishda amal qilinishi muhim bo‘lgan quyidagi mezonlarni ajratadi:

Psixologik o‘lchov – o‘quvchining yosh xususiyati bilan bog‘liq ma‘lumotlarni qamrab olish, lug‘atlarni kichik, o‘rta, katta yoshdagi o‘quvchilarga moslab tuzishga asoslanadi. Ma‘nodosh so‘zlar o‘quv lug‘ati boshlang‘ich sinflar uchun tuzilganda shu yoshdagi bolalarning nutqida keng uchraydigan so‘likdan tashkil topadi. O‘rta-maxsus ta‘lim bo‘g‘ini uchun yaratilgan shu mavzudagi lug‘at so‘zlikning qamrovi, murakkabligi, hajmi bilan yosh bolalar uchun foydalanishda, birinchidan, noqulaylikni keltirib chiqarsa, ikkinchidan, ularning lug‘at boyligida uchramaydigan tushunarsiz so‘zlarni ham qamrab olishi bilan lug‘at bilan ishlashni qiyinlashtiradi.

Sotsiologik o‘lchov – lug‘atni aniq bir mamlakat, millat kishisiga, shu millatning milliy madaniyatiga xoslaydi. Chet ellik maktab o‘quvchilariga mo‘ljallab yoki chet tilini o‘rganishga mo‘ljallab tuzilgan lug‘atlar lingvomamlakatshunoslik, lingvodidaktik xususiyatga ega bo‘ladi. Har qanday

² В.Г.Гак. О.Некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная – обшая лексикография в историческом аспекте) С-19. - В кн.: Актуальные проблемы учебной лексикографии. Сост. В.А.Редкин. М., «Русскийязык», 2007., 320 с.

lugʻatda lugʻat foydalanuvchilari mansub millatning urf-odatlarini, tabiati, iqlimi, milliy ruhi aks etmogʻi lozim.

Lingvistik oʻlchov – lugʻat soʻzligi bilan bogʻliq boʻlib, lugʻat maqolalarining berilishi, soʻz maʼnolarini sharhlash, turdosh lugʻatlarda (maʼnodosh soʻzlar, zid maʼnoli soʻzlar, darajalanuvchi soʻzlar, talaffuzdosh soʻzlar, uyadosh soʻzlar lugʻatlari) fikrlar uzviyligini taʼminlash, ortiqcha takrorlar, bir soʻzni ikki oʻrinda baholash kabi muammolarni tartibga soladi.

Semiotik (ishoraviy) oʻlchov – lugʻatdagi leksikografik simvolika, shartli belgilar, qisqartmalardan foydalanish bilan bogʻliq muammolarni nazorat qiladi. Qaysi oʻrinda qora harflar, ostiga chizilgan yoki yotiq harflar qoʻllanilishi, arab rim raqamlari, qavs, yarim qavs, toʻrtburchakli qavs, tirening ishlatilishi va hk.lar bilan shugʻullanadi.

Ingliz lugʻatshunoslaridan biri S. Jonson “agar mexanizm oʻzining mukammal qurilishi bilan muhandisni hayratlantirsa-yu, ammo uning qoʻllanilishida chuqur bilim talab etilsa, bu oddiy ishchi uchun mutlaqo befoydadir. Lugʻat ham qanchalik mukammal boʻlmasin, ishlash uchun qiyinchilik tugʻdirsa, uning foydasi kamayadi. Lugʻat ham mukammal, ham qulay boʻlishi kerak³”, – deydi. Bu taʼrif uning aynan oʻquv lugʻatlariga ishora qilayotganini koʻrsatib turibdi.

³Johnson S. The plan of a dictionary. L., 2007, p.15.